

ЗА АСТРОНОМИЧЕСКАТА СИМВОЛИКА В КУЛТА КЪМ МИТРА

Олег Александров

Култът към Митра е най-разпространеният източен култ в пределите на Римската империя. В периода II–III в. си съперничи с християнството и съдейки по археологическите находки, неговите последователи вероятно са били много повече от християните (Cumont 1896–1899; Vermaseren 1956–1960). Митраистични паметници се откриват от Британия до Ефрат и от Сахара до най-северните провинции на империята. Проникнал в Рим в края на I в. сл.Хр., митраизмът увеличава своето влияние благодарение на армията, която е основният му разпространител. Там, където римски легиони липсват, култът прониква чрез търговците и робите, пренасян преди всичко от източните провинции, т.е. оттам, откъдето е неговата родина и голяма част от населението е посветено в неговите мистерии.

Култът към Митра е обект на научно изследване още от XIX в. В края на века излизат двете части на капиталния труд на Фр. Кюмон (Cumont 1896–1899). Авторът обобщава изследванията, направени преди него и прави задълбочен анализ на писмения, археологическия и епиграфския материал. В изследването на Фр. Кюмон подробно са разгледани проблемите, свързани с произхода, същността и разпространението на култа на Митра. Подробно е проследено разпространението на култа в западна посока. Разгледани са различните влияния върху него: халдейски, малоазийски и елински. Фр. Кюмон проследява проникването и разпространението на митраизма в цялата Римска империя и посочва социалния и етнически състав на последователите му. Голяма част от изследването е посветено на анализа на археологическите паметници: скулптури, релефи, митреуми, епиграфски паметници и др. Авторът проследява произхода на митраистичните изображения и прави опит за датиране¹. Разгледани са формите и символите на паметниците и тяхното въздействие. Направен е опит за възстановяване на някои изгубени легенди, свързани с Митра, чрез задълбочен иконографски анализ. Значението на това изследване е огромно, и задълго продължава да служи като основа за изучаването на митраизма².

Проучванията и интерпретациите на Фр. Кюмон, поместени в различни издания, остават единствените обобщаващи изследвания до средата на ХХ в.³ Важно място в развитието на изучаването на култа към Митра заема работата на В. Сария (Сарија 1925: 33–62). Той внася корекция във възприетата от Кюмон твърде ранна дата за появата на митраистичните изображения⁴.

В началото на втората половина на ХХ в. се появяват нови изследвания, обусловени от развитието на науката и от интензивните археологически проучвания. През 1951 г. излиза работата на С. Викандер (Wikander 1951). Изследователят отбелязва ролята на балкано–дунавската етнокултурна среда при формирането на митраизма. Подчертава се значението на тракийските философско–религиозни концепции и ритуали. Подобна оценка дава и Е. Вил (Will 1955). Значението на тракийската религия и нейното влияние върху доктрините на култа обаче противоречат на схващанията на Фр. Кюмон, а и се отхвърлят от съвременната историография (Tugcan 1981: 27–28; 65).

Силен тласък за митраистичните изследвания дава корпусът на М. Фермазерен (Vermaseren 1956–1960). Той съдържа всички известни на науката митраистични паметници и надписи от територията на Римската империя, включително и тези от България, издадени дотогава. Съществуването на корпус на паметниците позволява да се направят нови обобщаващи изследвания върху култа към Митра. Важно място в тази насока заемат проучванията на Л. Кембъл (Campbell 1954; 1968). Трудовете му са с висока стойност за съвременното разбиране на философско–религиозните проблеми на митраизма, защото са основани на цялостното анализиране на паралелите и влиянията на религиозните и философски представи на целия античен свят. Създадената и интерпретирана от Л. Кембъл типология на митраистичните релефи, позволява да се изгради относителната им хронология.

Следователно, съвременната наука вече разполага със задоволителни отговори на проблемите, свързани с разпространението на култа към Митра в Римската империя. Все още, обаче, остава открит въпросът за възникването и развитието на култа преди проникването му в Римската империя.

Култът към Митра се появява преди хиляди години, още във времената, когато предците на персите и индусите живеят заедно. Името му се споменава и в Авеста и във Ведите (Авеста, Яшт Х; Ригведа III: 59). Въпреки различието на двете религии, богът е запа-

зил много сходни черти, доказващ и общия им произход. И двете религии виждат в него божество на светлината. В морален аспект, той е приет за защитник на правдата и договорите.

В Авеста Митра е геният на небесната светлина (Авеста, X:142)⁵. Явява се още преди изгрев слънце по високите планински върхове, по пладне преминава през небесните простори със своята колесница, теглена от четири бели коня, а привечер все още озарява земята със смътна светлина. Митра не е слънцето, но с негова помощ наблюдава и бди над света. Митра чува и забелязва всичко (X:141). Никой не може да го измами. В духовен план, чрез един естествен преход, той се е превърнал в бог на истината и справедливостта (X:4–6). Призован е в клетвите, да гарантира договорите и наказва клетвопрестъпниците.

Митра е олицетворение на светлината. Той прогонва мрака и връща радостта и живота на земята. От него зависи изобилието и живота. Той дарява и мъдрост, и установява съгласие сред вярващите. Митра е пазител на творението на Ахурамазда (X:61 и сл.). Задачата му е да се сражава със силите на злото. От висотата на жилището си следи своите противници, в пълно бойно снаряжение, върхлита срещу тях и ги посича. За вярващите в него, той е могъщ съюзник във военните походи (X:95–101).

Образът на Митра, представен в Авеста, е подобен на този, който ни рисуват Ведите, въпреки, че във Ведите е предаден с понеточни щрихи. Следователно, маздеизмът не е променил основата на първоначалната арийска природа на божеството. Ако Авеста все още пази първоначалния му характер и не го променя, то това се дължи на зороастрийската ситема. Както всички останали древни божества, и Митра е превърнат в нисш гений и значимостта му до голяма степен е намалена. На върха на небесната йерархия е издигнат Ахурамазда и маздейската теология не би могла да признае друг, равен на него. Митра се превръща в защитник на воините и душите на хората, а заедно с други божества председателства съда, който позволява на душата да се издигне в небето. Това иранско вярване по-късно ще породи доктрината за изкуплението.

Въпреки, че е поставен в тесни рамки, в свещения текст се откриват следи от една по-древна концепция, според която Митра е заемал по-високо място в иранския пантеон: често е призован заедно с Ахура. Двата култа оформят двойка, тъй както в природата

небето и светлината са неделими. Именно с помощта, която Митра му оказва, Ахура разгромява злите сили. Източните владетели явно са изпитвали особена привързаност към Митра и са го смятали за свой покровител. Именно него посочват за свидетел на истинността на своите думи, него призовават, когато влизат в битка (Xenoph., Oecon., 4 § 24; Сугор., VII, 5 § 43). Теофорните имена, носени от аристокрацията също свидетелстват за огромната почит към този бог.

Религията, изповядвана от владетеля на огромната Персийска империя, не остава ограничена само в пределите на Персийското плато, а се разпростира и в останалите територии на държавата. Култът към Митра започва своето бавно движение на запад.⁶ Важен етап от това придвижване е разпространението му в Месопотамия.

В Месопотамия слабият и примитивен маздеизъм е силно повлиян от научната и добре систематизирана теология на халдеите. Легендите на двете религии се сближават, а боговете се отъждествяват. Най-важната последица от този етап в движението на митраизма на запад е, че семитските астрономически знания и астрологически вярвания, плод на дълги научни наблюдения, се наслагват върху иранските натуралистични култове. Митра е отъждествен с вавилонския бог на слънцето Шамаш⁷. Все още не е решен напълно въпросът доколко астрологическите вярвания са повлияли на доктрината на култа. Докато Фр. Кюмон заявява, че астрономическите съвпадения са случайни и служат само да респектират неофитите, то други автори твърдят, че именно в тях трябва да се търси истинската същност на религията (Ulansey 1991).

Маздеизмът се разпространява и в Мала Азия (Strab., XV, 3, 15, 733 с). Магите проникват в Армения, по бреговете на Понта, в Галатия и Фригия, в Лидия и Кападокия. След рухването на империята на Дарий, иранската религия получава още по-голямо покровителство от страна на диадохите. Обект на техните предпочитания е най-вече Митра. Почитането на Митра, който дарява различните владетели с победа в битки и дава гаранции за законната им власт, се подсказва от честата употреба на името Митридат.

В периода след македонското завладяване, в резултат, на което рухват всички политически и религиозни прегради, различните народи влизат в контакт и се наблюдава процес на синкретизъм между източните вярвания и гръцката философия. Тази обстановка предизвиква съревнование между различните религии и култове, съпернически

си в желанието за оцеляване и привличане на все повече неофити. Вероятно, именно в този период на морална и религиозна трансформация, митраизмът е намерил своята окончателна форма. При своето проникване в Римската империя, култът има завършена догматична система, а литургическите му традиции са установени още в началото на неговото разпространение. За съжаление не е възможно да се установи точно в коя област и по кое време култът е приел характерните черти, с които е познат в римските провинции.

В своето движение на запад, той е трябвало да намери връзка и с елинските идеи, за да не бъде асимилиран. Иранските божества започват да се отъждествяват с олимпийските богове. Митра, който още в Месопотамия е отъждествен със Шамаш, естествено се свързва с Хелиос. Персийското име, обаче, не се заменя с преводното, както се случва с останалите божества.

Важна последица от тези трансформации е, че смътните образи на източното въображение (персите не изобразявали своите богове), придобили точните форми, с които гръцките скулптори извайват олимпийските богове. Вероятно дотогава те никога не са били възприемани в човешки образ. Заедно с това, чуждоземните черти в образите на маздейските герои неизбежно се променяли. Именно смекчаването на тези черти способствало по-лесното им възприемане на запад. Вероятно главната сцена в култа – Митра-бикоубиец е създадена от скулптор от Пергамската школа.

Но необходимото приспособяване към новите условия не е попречило на митраизма да опази своя предимно персийски церемониал. Философската и доктринална страна на култа останала непроменена от елинистическата епоха, чак до неговото изчезване през V в. В него съжителстват, както изтънчена теология и извисена духовност, така и древните традиции на една примитивна цивилизация, които водят началото си от своите азиатски корени.

Гръцките автори използват названието „мистерии“ за тази религия. Формирането на тайни общества, обаче, не е както при елинските култове. Вероятно, първоначално магите са съставлявали една каста, разделена на множество взаимоподчинени групи. Познаването на тайните на култа им дава съзнание за морално превъзходство пред профаните. По-късно към скритите догми били приобщавани и чужденци, издържали посветителните церемонии. Именно трудният достъп до това мистично познание го правило да изглежда по-ценно.

Обобщавайки изтъкнатото по-горе, може да заключим, че основата на митраизма идва от древния Иран, откъдето тя води своя произход, но над този маздейски субстрат откриваме въздействието на Месопотамия, на местните религии от Мала Азия и на елинските идеи. Именно в периода на движение на култа на запад, става неговата трансформация в познатия ни от римската епоха, широко разпространен култ към Митра.

Краткият обзор, направен по-горе следва класическата му интерпретация, останала непроменена повече от сто години. И макар, че разнообразните влияния са обект на изследване, все още не са дадени задоволителни отговори на въпросите, свързани с несъмнено съществените промени в култа при неговото разпространение. Твърде много митраизъм е повлиян от семитските астрономически знания. Но докато Фр. Кюмон твърди, че астрономическите съвпадения служат само да респектират неофитите, а не съдържат езотеричните тайни на култа, то в последните години все повече автори твърдят обратното (Beck 1984; Swerdlow 1990; Ulansey 1991)⁸.

Следващите редове имат за цел да изложат и една друга гледна точка при интерпретацията на култа, без да претендират за нейната достоверност. Задачата ни е по-скоро да възбудим дискусия относно поставения проблем, а не да следваме сляпо постановки, които не винаги са прецизно доказани. Ще се спрем по-подробно на някои интересни астрономически зависимости, откривани в иконографската схема на митраистичните паметници.

Както бе посочено по-горе, Митра е старо божество с доказани индоевропейски и древноирански корени. Но дали почитаният още преди хиляди години Митра е този, който е проникнал в римския свят? Повечето учени на XX в. приемат, че култът към Митра произхожда от Иран и следователно митраизъм трябва да носи идеи от древноиранската митология. Авторите от античността също изразяват мнението, че култът е с ирански произход. Изследванията на Фр. Кюмон са приети за окончателни и останали непроменени повече от век. В иранската религия обаче, все още не можем да открием легендите, които са изобразени на митраистичните релефи. Освен това, в древен Иран няма паралел в иконографията, която е първостепенен фактор в римския култ към Митра. Без да обръща достатъчно внимание на някои по-късни наслаивания върху култа, белгийският изследовател подменя мита, в който бога на злите сили Ахриман,

действително убива бик. Чисто хипотетично той приема, че вероятно е съществувал подобен мит, в който убиецът на бика е Митра. Но ако тази интерпретация на Фр. Кюмон изглежда недостатъчно правдоподобна, какъв е произходът и смисълът на тауроктонията?

Сцената на бикоубийството (тауроктонията) съдържа няколко задължителни елемента: Митра и неговите превъплащения – Каутес и Каутопатес⁹, бик, змия, куче, скорпион, гарван, Сол, Луна, планети (в повечето случаи изобразявани под формата на олтари) и звезди, т.е. преди всичко космически обекти (Обр. 1–2). Често в митраистичните релефи се изобразява зодиакът (Обр. 3–4). Бикът, кучето, змията, скорпионът и гарванът също са съзвездия: Телец, Малко куче, Хидра, Скорпион и Гарван. Твърде вероятно митраистичната иконография има за цел да изразява астрономическа образност, а самата сцена на тауроктонията представлява астрономическа карта. Всъщност, още в Авеста (Яшт X:145) се казва: „ние почитаме звездите, луната и слънцето. Ние почитаме Митра, Господарят на всички краища”. Неоплатоническият философ Порфирий казва, че целта на пещерата, която е изобразена в релефите и която подземният митреум имитира, е да бъде подобие на Космоса (Александров 2011: 44–56).

За да изясним каква е причината Слънцето, Луната, зодиакът както и някои други съзвездия да имат такова значение, трябва да имаме предвид няколко факта. По времето, когато мистериите са се формирали, се е смятало, че Земята е център на вселената. Вселената е представяна като сфера, от вътрешната страна, на която са разположени звездите и всички останали небесни тела. Вярвало се е, че сферата се върти около Земята, носейки със себе си и звездите и Слънцето, което правило по една обиколка всеки ден. Освен това дневно въртене, в античността забелязали и едно второ бавно движение на Слънцето. Смятало се, че за една година то се движило около Земята, правейки голяма окръжност в небето на фона на съзвездията. Тази окръжност е наречена „зодиак” (живи фигури). В съвременната наука, пътят, който изминава Слънцето на фона на дванадесетте основни съзвездия се нарича еклиптика. Разликата е, че днес ние знаем, че това движение не съществува, а пътят на Слънцето по небосклона е резултат от въртенето на Земята около Слънцето и по собствената си наклонена ос. Но тъй като в античността, вярвали в действителното съществуване на сферата, на която били разположени звездите, нейните различни части имат съществена роля в космогонията. Освен

зодиака, още една окръжност играе съществена определяща роля – небесният екватор. Това е термин, който се използва и до днес в астрономията и означава окръжността, разположена посредата между двата полюса на небесната сфера, т.е. това е окръжността, начертана в небесната сфера, която е продължение на земния екватор. Окръжността на небесния екватор е особено важна, тъй като на две точки пресича окръжността на зодиака: на тези две точки са равноденствията; това са местата, където Слънцето в своето движение по зодиака се явява като първи ден от пролетта или есента. Следователно, небесният екватор и тези две пресечни точки са отговорни за определянето на сезоните.

Небесният екватор често е описван в запазените съчинения от античността. Платон в своя диалог *Timaeus* казва, че когато Творецът на Вселената първо формирал Космоса, оформил неговата първоначална субстанция във формата на буквата X, представяйки по този начин пресичането на двете окръжности – зодиака и небесния екватор. Този кръстообразен символ често е използван в изкуството още от неолита. Въпреки многобройните изследвания, обаче, все още съвременната наука няма достатъчно задоволителна интерпретация на този символ¹⁰. В митраистичното изкуство този мотив е често срещан в релефите, които представят т.нар. „Бог с глава на лъв” (леонтоцефалният Кронос). Божеството стои върху глобус, който е отбелязан с кръст, представящ окръжностите на зодиака и на небесния екватор (Обр. 5). Изключително интересен в това отношение е релеф, открит край *Oescus* (Долна Мизия). Върху него са изобразени не един, а три X-образни знака: вдясно от главата на Митра и върху лявата и дясната рамки (Обр. 6)¹¹.

Един финален факт за небесния екватор е решителен, а именно, че той не е останал неизменен. Бавното движение, което осъществява е познато като прецесия (Чолеев 1996, 42–43). Това колебание е причинено от силата на земното привличане в съответствие със закона за въртеливото движение, като земната ос се премества така, че описва конична повърхнина. Вследствие на това, световният полюс се движи около полюса на екватора по малък кръг. Важна последица от този феномен е, че всяка година Слънцето среща по-рано пролетната равноденствена точка (с около 20 минути). Именно това изпреварване, се нарича прецесия. Пролетната равноденствена точка се измества в посока срещу видимото движение на Слънцето, т.е. в

посока обратна на еклиптиката. Небесният екватор сменя позицията си в течение на хиляди години.

Най-лесно наблюдаваният ефект от това явление е смяната на позицията на равноденствията на местата, където небесният екватор пресича зодиака. Преминаването на Слънцето през едно съзвездие става приблизително за 2160 години, а през целия зодиак за 25 920 години. Днес пролетното равноденствие е в съзвездието Риби, но след няколко стотин години ще се придвижи във Водолей, в т.нар. „зора на ерата на Водолея”. Точните граници на съзвездията са установени едва през XX в. (Бонов 1976: 7), но приблизително може да се установи, че в началото на новата ера пролетното равноденствие е било в Овен¹², в което е навлязло около 2000 г. пр.Хр.

Прецесията може да ни помогне за разгадаването на символизма на тауроктонията. Интересен факт е, че съзвездията, които отговарят на животните в тауроктонията са разположени на небесния екватор, във времето преди „ерата на Овена”. По време на „ерата на Бика”, продължила приблизително от около 4000 г. до 2000 г. пр. Хр., небесният екватор преминавал през Телец (Бик), Малко куче, Хидра, Гарван и Скорпион (есенното равноденствие). Именно това са съзвездията (животните), изобразени в стандартна тауроктония. В този период равноденствията са били в Телец и Скорпион, а двете слънцестоания в Лъв и Водолей. Интересно е да се отбележи, че лъвът и кратерът са често срещани елементи в митраистичните паметници.

По какъв начин тауроктонията се е превърнала в централно изображение във формиращата се мощна религия? Отговор на този въпрос ни дава фактът, че явлението на прецесията е било познато още в античността. За пръв път то е описано от Хипарх през II в. пр.Хр. Заклученията, до които достигнал гръцкият учен обаче, несъмнено са резултат от стотици години астрономически наблюдения. Следователно, има вероятност митраистичната тауроктония да е конструирана като символно представяне на астрономическата ситуация по времето на „ерата на Телеца”. Символ на силата на бога станало убийството на бика, т.е. края на „ерата на Телеца”. Оттук и богът бил наречен „бикоубиец”.

Митра има контрол върху космоса и над астрономическите сили, определящи живота на Земята. Митра отговаря за спасението на душата и пътуването ѝ през небесните сфери след смъртта. Много

митраистични релефи, показват, че Митра владее именно такава космическа сила. Той е изобразяван, държащ космическата сфера в една ръка, а с другата въртящ окръжността на зодиака. Други изображения го показват като бог Атлас, поддържащ с рамо сферата на Вселената. Твърде често в релефите са изобразявани звезди около главата му, а понякога под развято му наметало е поместено цяло звездно небе. Тъй като Митра е смятан за способен да мести цялата Вселена, би трябвало да се приема като живеещ извън Космоса. Тази идея ни помага да разберем друг често използван иконографски мотив – „скалното раждане” на Митра (Обр. 7–8). Както бе посочено по-горе, според Порфирий, пещерите, в които се извършват митраистичните свещеноедействия, представляват изображения на Космоса, гледан отвътре. Тъй като пещерата символизира Космоса видян отвътре, то тогава скалата, от която се ражда Митра трябва да символизира Космосът, видян от външната му страна. Раждането на Митра от скала (или яйце) представя идеята, че той е в някакъв смисъл по-голям от Космоса. След като е способен да движи цялата вселена, не може да се съдържа вътре в космическата сфера. Следователно, раждането му от скалата представя началото на неговото присъствие в трансцендентното пространство отвъд Космоса.

* * *

В заключение ще подчертаем, че настоящата работа представи един коренно различен подход при интерпретацията на митраистичните паметници без да претендира, че е единственият възможен, а само хипотетичен. Според гореизложените факти, Митра е космическият бикоубиец. Това е неговата природа и произход. Убийството на бика символизира върховната му мощ, изобразена в сцената на тауроктонията. Самата тауроктония представлява космическа карта, а митраистичната иконография има за цел изобщо да обясни астрономическата образност. Хипотезата е напълно оправдана, имайки предвид, че в античността, средиземноморският интелектуален и религиозен живот бил обхванат от астрономически вярвания¹³. Вярвало се, че звездите и планетите са живи богове, които контролират човешкото съществуване. В този смисъл силата, която променяла космическата сфера е била знак за активността на един бог, толкова мощен, че е способен да раздвижи цялата вселена.

БЕЛЕЖКИ

¹ Фр. Кюмон предполага, че сцената на тауроктонията е създадена около II в. пр.Хр.

² Преди около век А. Dieterich казва „Който днес иска да говори върху основните проблеми на мистериите на Митра, прави само изложение на работата на Кюмон” (цит. по Кацаров 1911, 61).

³ Интерпретациите на Фр. Кюмон са валидни и до днес: трудът му *Les mystères de Mithra* (Bruxelles, 1913) е преведен на български език в края на XX век.

⁴ Според автора, класическият образ на Митра бикоубиец е създаден в I в. сл. Хр.

⁵ Авеста, Яшт Х, е изцяло посветен на Митра (виж Gerschevitch 1959).

⁶ Още в тази относително ранна епоха славата на Митра се простира чак до бреговете на Егейско море. Това е единственият ирански бог, чието име е известно в антична Гърция. Обикновено гърците заменят имената на чуждите богове, в това число и на иранските, със свои еквивалентни названия. Само това на Митра е съхранено в оригиналното си звучене (Херодот I, 131).

⁷ Първото отъждествяване на Митра със Слънцето откриваме в библиотеката на Ашурбанипал (R. III, 69, N 5, 1.72).

⁸ По-долу ще се спрем на най-новите теории върху произхода на култа (особено на Ulansey 1991; 1994).

⁹ Дадофорите (факлоносци) са възплащания на Митра – символизират усилващото се и отслабващо Слънце по време на денонощието и през годината (Beck 1977, 1–17; Beck 1982, 128–137; Hinnels 1976, 36–67).

¹⁰ За значението на този знак виж: *Dictionnaire des symboles. Mythe, reves, coutumes, gestes, formes, figurés, couleurs, nombres*, IV, Paris, 1974, 248–249; *Мифы народов мира*, II, Москва, 1982, 420; *Lexikon der Symbole*, Fourie Verlag, Wiesbaden, 1987, 41–42. Най-често знакът (свастиката) е обясняван като символ на Слънцето. Според нас, обаче, символът има много по-обхватно значение и символизира не само Слънцето, а цялата Вселена.

¹¹ На паметниците от българските земи, върху които се откриват символи, изобразяващи космически обекти, ще обърнем специално внимание в отделна наша работа.

¹² Представата и наименованията на основните съзвездия, включително и на тези от зодиака е установена най-късно в края на III хил. пр.Хр. (Бонов 1976, 8).

¹³ Настоящото ни битие показва, че нещата не са се изменили значително от времето на Римската империя. Разпространените чрез митраизма в Европа астрономически знания и вярвания, включително към зодиакалните съзвездия, продължават да имат своето въздействие и в наши дни.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Александров, 2011: О. Александров. За символиката на пещерата в култа към Митра – *Societas Classica*. Култури и религии на Балканите, в *Средиземноморието и Изтока*, V. Велико Търново, 2011, 44–56.

Бонов, 1976: А. Бонов. Митове и легенди за съзвездията. София, 1976.

Кацаров, 1911: Г. Кацаров. Нови паметници на Митра в България. – *Известия на Българското археологическо дружество*, 2, 1911, 45–68.

Сарија, 1925: В. Сарија. Развитие митрине култне слике у дунавским областима. – *Старинар*, 3, 1925, 2, 33–62.

Чолеев, 1996: И. Чолеев. Математическа география и картография. София, 1996.

Beck, 1977: R. Beck. *Cautes and Cautopates: Some Astronomical Consideration*. – *Journal of Mithraic Studies*, 2, 1977, 1–17.

Beck, 1982: R. Beck. *The Mithraic Torchbearers*. – *Classical News*, 21, 1982, 128–137.

Beck, 1984: R. Beck. *Mithraism since Franz Cumont*. – *Aufstieg und Niedergang der Römischen welt*, 2, 17.4, Berlin-New York, 1984, 2002–2115.

Campbell, 1954: L. Campell. *Typology of Mithraic Tauroctones*. – *Berytus*, 11, 1954.

Campbell, 1968: L. Campell. *Mithraic Iconography and Ideology (EPRO, 11)*. Leiden, 1968.

Cumont, 1896–1899: Fr. Cumont. *Textes et Monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*. 1–2. Bruxelles, 1896–1899.

Cumont, 1913: Fr. Cumont. *Les mystères de Mithra*. Bruxelles, 1913 (Изданието е с превод на български език: Фр. Кюмон. Мистериите на Митра. София, 1999).

Gerschevitch, 1959: J. Gerschevitch. *The Avestian Hymn to Mythra*. Cambridge, 1959.

Hinnells, 1976: J. R. Hinnells. *The Iconography of Cautes and Cautopates*. I. *The Data*. – *Journal of Mithraic Studies*, 1, 1976, 36–67.

Swerdlow, 1990: N. M. Swerdlow. *On the Cosmical Mysteries of Mithras*. – *Classical Philol*, 85, 48–63.

Turcan, 1981: R. A. Turcan. *Mithra et le mithriacisme*. Paris, 1981.

Ulansey, 1991: D. Ulansey. *The Origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in Ancient World*. Oxford, 1991.

Ulansey, 1994: D. Ulansey. *Solving the Mithraic Mysteries*. *Biblical Archaeology Review*, 20, 1994, 5, 40–53.

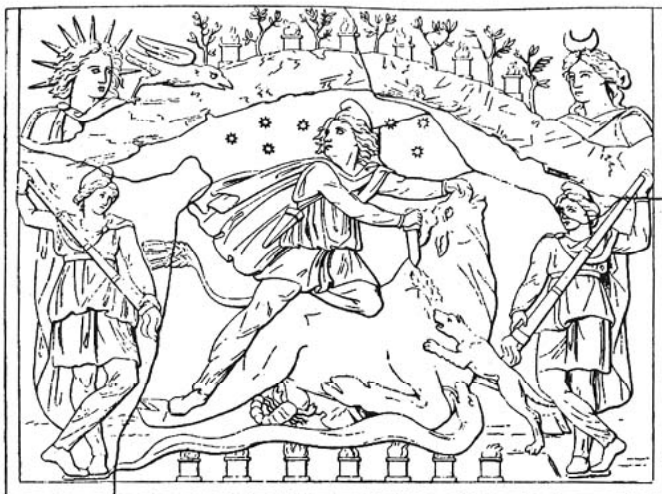
Vermaseren, 1956–1960: M. J. Vermaseren. *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithraicae*. 1-2. Hague Comitit, 1956–1960.

Wikander, 1951: S. Wikander. *Études sur les mystères de Mithra*. Lund, 1951.

Will 1955: E. Will. *Le relief cultuel gréco-romain*. Paris, 1955.

1. Релеф на Митра от Болоня (Museo Civico di Bologna)

2. Релеф на Митра от Рим (Museo Vaticano)

3. Релеф на Митра със зодиак от Лондон (The Museum of London)

4. Релеф на Митра със зодиак от Модена (Museo di Modena)

5. Леонтоцефален Кронос от Рим (Museo di Torlonia)

6. Релеф на Митра от Ескус (Национален археологически институт с Музей – София)

7. Статуя на Митра Petra Genetrix от Рим
(Museo Nazionale Romano delle Terme di Diocleziano)

8. Митра със зодиак, раждащ се от Световното яйце
(Newcastle, Museum of Antiquities)